

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸν νοεῖν ἔστιν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoffmann τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank, τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — Prof. Δήμου, καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν 'Ην. Πολ. τῆς Αμ. — K. Τριανταφυλλόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν 'Αθηνῶν. — August Faust ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Mich. Τσαμαδδές σύμβουλος ἐπικρατείας. — X. Τζωρτζόπουλος ὑφηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τῶν 'Αθηνῶν. — Franz Boeheim διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας. — Pan. Κανελλόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν. — Konstantinos Τσάτσος ὑφηγ. Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν. — Γιώργ. Θεοδωρακόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ ΥΠΟ

I. N. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ
ΨΑΡΡΩΝ 41

1932

Ε.Γ.Δ της Κ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΕΤΗΣ

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΙΜΗ ΕΚΑΣΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ ΔΡΧ. 45.—

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΤΗΣΙΑ ΔΡΧ. 160.—

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΟΛΛ. 3.—

*Αποστολή συνδρομῶν κλ. πρός τὴν :

Διεύθυνσιν τοῦ Ἀρχείου

Βησσαρίωνος 8 καὶ Νίκης 25, Ἀθῆναι.

Αἱ εἰς τὸ «Ἀρχεῖον τῆς Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν» δημοσιευόμεναι πραγματεῖαι καὶ ἀριθμοὶ ἡμεδαπῶν καὶ ὄλλοδαπῶν συνεργατῶν εἶναι πρωτότυπα καὶ γράφονται εἰδικῶς διὰ τὸ περιοδικόν.

Χειρόγραφα πρός δημοσίευσιν καὶ βιβλία πρός ἀναγγελλαν, ἀποστέλλονται εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς Συντάξεως τοῦ Ἀρχείου,
Βησσαρίωνος 8 καὶ Νίκης 25.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1) ΜΕΛΕΤΑΙ

	Σελίς
Γ. Κ. Γρατσιάτου. — Ἐγελιανοὶ ἐν Ἑλλάδι	225
Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου. — Γὸν πνεῦμα καὶ ἡ ζωὴ του	242
Β. Ἀντωνιάδου. — Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ἀνθρωπολογία	301

2) ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

A. S. Eddington. — The Nature of the physical world	319
Δουκᾶ Π. Δαράκη. — Ἀπὸ τὴν φύση στὸ Θεό	329
Τιτορία τῆς φιλοσοφίας ἐν Γαλλίᾳ κατὰ τὰ ἔτη 1929 καὶ 1930	335
Περὶ Γκαῖτε	340
Βιβλιογραφία	341

ΕΓΕΛΑΝΟΙ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

ΥΠΟ

Γ. Κ. ΓΡΑΤΣΙΑΤΟΥ

Καθηγητοῦ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Πανεπιστημίου.

"Οταν ἔτερός σοι μηδὲ ἐν τέλεον διδῷ,
δέξαι τὸ μόριον· τοῦ λαβεῖν γάρ μηδὲ
ἐν τῷ λαβεῖν ἔλαττον πλεῖον ἔσται σοι
[πολὺ.]

(Μέγαρδος)

Σύγχρονος ἐπιφανῆς φιλόσοφος, ὁ Ἰταλὸς Βενέδικτος Croce ἐν περισπονδάστῳ ἀντοῦ ἔργῳ,¹⁾ ἀφ' οὗ ἔξήτασε τίνα τροπὴν ἔλαβεν ἡ ἐγκλιανή Σχολή, διασχισθεῖσα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἰδρυτοῦ εἰς δεξιὰν καὶ ἀριστεράν, ἐπιλέγει ταῦτα: «Ἡ γεωτέρα συνείδησις οὔτε ὅλον τὸν Ἔγελον δύναται νὰ σπασθῇ οὔτε ὅλον νὰ πορθούσῃ, ὡς πρὸ πεντηκονταετίας συνήιθως συνέβαινεν. Ἡ ἡμετέρα συνείδησις διάκειται πρὸς αὐτόν, ὡς ὁ ρωμαῖος ἐκεῖνος ποιητὴς πρὸς τὴν ἐρωμένην του: πες tecum vivere possum nec sine te... Ἐρωτώμενος ἀν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι τις ἐγκλιανὸς ἢ οὐ, καὶ ἀν ἐγὼ εἴμαι ἐγκλιανός, θὰ ἥδυνάμην μετὰ τὰ ἀνωτέρω ρηθέντα νὰ ποστῶ πάσης ἀπαντήσεως. Ἄλλ' ὅμως θέλω ἐνταῦθα ἐξ περισσοῦ νὰ δώσω, ὡς τι τρόπον τινὰ πόρισμα, τὴν ἐπιπόθητον ἀπάντησιν: Εἴμαι καὶ πιστεύω ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ εἴμαι ἐγκλιανός, ἀλλὰ καθ' ᾧν ἔννοιαν πᾶς τις ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, ἔχων νοῦν φιλοσοφικὸν καὶ φιλοσοφικὴν μόρφωσιν, εἶναι καὶ συνασιδόμενται ὅτι εἶναι ἀπαντα δύο, ἐλεατικός, ἡρακλείτειος, σωκρατικός,

1) Ciò che è vivo e ciò che è morto della filosofia di Hegel. Studio critico (κεφ. XI «Ἡ κριτικὴ καὶ ὁ συνεχισμὸς τῆς νοήσεως τοῦ Ἔγέλου» σελ. 206 κέ.). Τοῦ ἔργου τούτου, πρὸ εἰκοσιπενταετίας περίπου ἐκδόθεντος, ἔξεπονήθη γερμανική μετάφρασις: *Lebendiges und Totes in Hegels Philosophie*, von K. Büchler, Heidelberg (1909).

πλατωνικός, ἀριστοτελικός, στωϊκός, νεοπλατωνικός, χριστιανός, βουδιστής, καρτεσιανός, σπιροζαϊκός, καντιανὸς καὶ τὰ τοιαῦτα· καθ' ἣν δηλονότι ἔννοιαν πᾶς φιλόσοφος καὶ πᾶσα ἴστορικὴ κίνησις τῆς νοήσεως εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ παρέλθῃ ἀκαρπος καὶ χωρὶς νὰ καταλίπῃ στοιχεῖόν τι ἀληθείας, ἀποτελοῦν μέρος, εἴτ' ἐνσυνειδήτως εἴτ' οὖ, τῆς ζώσης καὶ νεωτέρας νοήσεως. Ἐγελιανὸς ἐπὶ τῆς σημασίας ἢ τοῦ δονλικοῦ ὅπαδοῦ, ἔχοντος ως κανόνα νὰ ἐνστερνίζηται πάντα τοῦ διδασκάλου λόγον, ἢ τοῦ θρησκευτικοῦ θιασώτου, ὑπολαμβάνοντος ἀμάρτημα τὴν διαφωνίαν, οὓδεις ἔχέφρων θὰ θελήσῃ νὰ εἶναι, οὐδὲ ἔγω. Ὁ Ἐγελος ἐνὶ λόγῳ ἀνεκάλυψε καὶ ἀντὸς τὸ οἰκεῖον μέρος τῆς ἀληθείας, καὶ τὸ μέρος τοῦτο ἀνάγκη πᾶσα νάναγνωρίσωμεν καὶ νάσπασθῶμεν· ἵδον τὸ πᾶν. Εάν μὴ συμβῇ τοῦτο νῦν, δὲν πειράζει. «*H* ἵδεα δὲν σπεύδει», ως ἡσμένιζεν ὁ Ἐγελος πολλάκις νὰ λέγῃ. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἀληθείας θὰ φθάσωμεν ὁψέποτε Ἰσως δι' ἄλλων ὅδῶν· καὶ χωρὶς δὲ νὰ χρησιμοποιήσωμεν τὴν ἀμεσον βοήθειαν τοῦ Ἐγέλου, θάναγκασθῶμεν κατόπιν, ἐπιστρέφοντες τὰ βλέμματα δπίσω εἰς τὴν ἴστορίαν τῆς νοήσεως, νὰ πρὸσαγορεύσωμεν αὐτὸν μετὰ πολλῶν σχημάτων θαυμασμοῦ πρόδρομον. Ἀλλὰ πρώτιστος ὅρος ἀποδοχῆς ἢ ἀποκρούσεως τῶν ὑπὸ τοῦ Ἐγέλου διατετυπωμένων διδασκαλιῶν εἶναι — δυστυχῶς εἶμαι ἡναγκασμένος νὰ ὑπομνήσω πρᾶγμα, δπερ ἔπρεπε νὰ εἶναι αὐθιπονόητον — *νάναγνωσκωμεν τὰ βιβλία του*, δπως παύσῃ τὸ θέαμα, θέαμα κυμαῖνον μεταξὺ τοῦ κωμικοῦ καὶ τοῦ ἀηδοῦς, νὰ κατηγορῶμεν καὶ νὰ περιφρονῶμεν φιλόσοφον, τὸν ὅποιον δὲν γνωρίζομεν, νὰ μαχώμεθα μωρότατα πρὸς γελοῖον φίσμα, διὰ τῆς ἡμετέρας αὗτῶν φαντασίας πλαστουργηθέν, ὑπὸ τὴν ροπὴν τὴν οὐδόλως εὔγενη τῆς πνευματικῆς ὄκνηρίας».

Αἱ σκέψεις αὗται τοῦ Ἰταλοῦ φιλοσόφου θὰ ἐπῆλθον εἰς τὸν νοῦν παντὸς καὶ ἀκρῷ δακτύλῳ ἀψαμένου τοῦ ἐγελιανοῦ φιλοσοφήματος, ἐάν, ἔօρταζομένης πρό τινος χρόνου ἐν Γερμανίᾳ τῆς ἐκατονταετηρίδος τοῦ μεγάλου ἐκείνου καὶ βαθυγνώμονος φιλοσόφου, ἔτυχε νάναγνωσῃ ἐν τῷ παρ' ἡμῖν ἡμερησίῳ τύπῳ ἀρθρα ἐλεγκτικὰ μάλιστα τῶν θεωριῶν αὗτοῦ. Οἱ ταῦτα γράψαντες κατεφαίνοντο ὅτι ἡντλουν οὐχὶ ἀμέσως ἐξ αὗτῆς τῆς ἀκηράτου πηγῆς, οὐχὶ ἐξ αὗτῶν τῶν ἔργων τοῦ σοφοῦ Γερμανοῦ, ἀλλ᾽ ἐξ ἐμμέσων θολερῶν πηγῶν. Καὶ τοῦτο εἶναι οὐχὶ

θαυμαστόν, πρῶτον μὲν διότι τὰ ἔργα καὶ τούτου καὶ ἄλλων Γερμανῶν φιλοσόφων, διακρινόμενα διὰ τὴν πυκνότητα τῶν ἐννοιῶν καὶ τὴν στρυφνότητα τοῦ λόγου καὶ ἔχοντα τὴν ἴδιαν ἔκαστον ὁρολογίαν, διὸς, ως δι' ἀδαμαντίνου δικτύου, πειρῶνται νὰ συλλάβωσι τὴν πραγματικότητα, οὐχὶ πᾶς τις τῶν παρ' ἡμῖν λογίων ἀποφασίζει νὰ καταστήσῃ ὑποκείμενον ἐνδελεχοῦς μελέτης.¹⁾ Επειτα δὲ θὰ ἥτο ὑπερβολὴ νὰ ἔχωμεν, δπως ἀναγνώσκωνται τὰ ἔργα ἔνων φιλοσόφων ἐν χώρᾳ, δπου καὶ τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων φιλοσόφων σπανιώτερον μελετῶνται. Επόμενον λοιπόν, ἀφ' ὅτου ἱ πατρὶς ἡμῶν ἡλευθερώθη, ἐλάχιστοι καὶ ἐπὶ τῶν πέντε δακτύλων μετρούμενοι νὰ εἴναι οἱ ἐγκύψαντες παρ' ἡμῖν εἰς τὸν Ἐγελον καὶ τὰς τούτου διδασκαλίας ἐγκολπωθέντες. Τίνες οὖτοι; Δὲν εἴναι ἀνάξιον τοῦ κόπου νὰ γίνῃ ἡ ἔρευνα αὗτη, χαρακτηριστικὴ ἄλλως τῆς παρ' ἡμῖν φιλοσοφικῆς διανοήσεως.

Ανατρέψοντες εἰς τὸ παρελθόν, ἐὰν πιστεύσωμεν εἰς τὴν διὰ στόματος παράδοσιν πολλῶν χθὲς καὶ πρότην ἐπιζώντων ἐπιστημόνων καὶ λογίων, εἰκάζομεν δτι δι Κεφαλλὴν Φραγκίσκος Πυλαρινὸς διατέλεσας καθηγητὴς τῆς ἴστορίας τῶν φιλοσοφημάτων καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἴστορίας ἀπὸ τοῦ 1843 καὶ ἔξῆς ἐν τῷ τότε λεγομένῳ Ὁθωνείῳ Πανεπιστημίῳ, ὀρμάτο κατὰ τὸ πιθανόν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ του ἀπὸ τῆς Ἐγελιανῆς φιλοσοφίας. Περιθρύλητος κατέστη εἰς τὰ στόματα τῶν ἀραιῶν ἀκροατῶν του ἡ μακρὰ καὶ ἐπίμονος διδασκαλία αὐτοῦ περὶ τοῦ *εἶται καὶ μὴ εἶται*. Ο Ἐγελος, ως γνωστόν, διδάσκει δτι ἐν τῇ ἴστορικῇ διαδοχῇ τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων ἀποκαλύπτεται ἡ διαδοχὴ τῶν λογικῶν διορισμῶν τῆς Ἰδέας· καθ' ἣν δηλονότι τάξιν παράγονται ἀπ' ἄλληλων καὶ ἀναπτυσσόμενοι διαλεκτικῶς διαδέχονται ἄλληλους οἱ διορισμοὶ τῆς Ἰδέας ἐν τῇ Λογικῇ, κατὰ τὴν αὐτὴν τάξιν παράγονται ἀπ' ἄλληλων καὶ ἀναπτυσσόμενα διαδέχονται ἄλληλα ἐν τῇ ἴστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας τὰ συστήματα τὰ φιλοσοφικά· ἡ ἴστορία τῆς φιλοσοφίας ἐνὶ λόγῳ ἐπαναλαμβάνει τὰς φάσεις τῆς φιλοσοφικῆς νοήσεως. Οὕτω λ. χ. τοὺς πρώτους διορισμοὺς τῆς Ἰδέας, περὶ ᾧν πραγματεύεται δι "Ἐγελος ἀρχόμε-

1) Περὶ τοῦ παρὰ Γερμανοῖς φιλοσοφικοῦ ὑφους δρα τὰ ὑπὸ τοῦ F. R. Paulsen εἰρημένα ἐν Kultur d. Gegenwart ἐκδεδ. ὑπὸ τοῦ P. Hinnenberg, μερ. I, τμ. VI, σελ. 420—421.

νος τῆς Λογικῆς του, ἥτοι τὸ εἶναι καὶ μὴ εἶναι, ἡτίνα συντίθενται εἰς ὑπερτέραν ἐνότητα, τὸ γίγνεσθαι, βλέπει δὲ Γερμανὸς φιλόσοφος ἐμφανίζομένους εἰς τὸ σύστημα τῶν Ἐλεατῶν, διδαξάντων ὅτι τὸ εἶναι, τὸ ἥρεμον καὶ ἀκίνητον εἶναι, ἀποτελεῖ τὸ ἀληθές, καὶ εἰς τὸ τοῦ Ἡρακλείτου, ἀντιτάξαντος ὅτι οὐδὲν μᾶλλον τὸ δὲ τοῦ μὴ ὅντος ἔστι, καὶ ὅτι πάντα ρεῖ, τ. ε. πάντα γίγνεται.¹

Τοιαῦτά τινα ἐδίδασκε, μᾶλλον δὲ ἐπειρᾶτο νὰ διδάξῃ δὲ μακαρίτης Φρ. Πυλαρινὸς ἐν τῷ περὶ τῆς ἴστορίας τῶν φιλοσοφημάτων μαθήματί του. Ἀλλ᾽ οὔτε οὗτος, ἀνήσυχος ὡν καὶ φιλοτάραχος καὶ πολὺ πράγματος Κεφαλλῆν, παρὰ πᾶσαν τὴν ἐπιμονήν του κατώρθων, φαίνεται, νὰ ἔχει πλάσην καὶ ἀποσαφήσῃ τὴν δυσεξύμβλητον ἐγελιανήν διαλεκτικήν, οὔτε οἱ ἀκροαταὶ ἥσαν ἵκανῶς ὕριμοι, δπως ἐμφορηθῶσι τοιούτων θεωρημάτων, ὅστε ἀποφοιτῶντες περιέσφεζον κατὰ τὸν μετὰ ταῦτα βίον τὴν θυμηδῆ ἀνάμνησιν τοῦ εἶναι καὶ τοῦ μὴ εἶναι. Καὶ ταῦτα μὲν δοξάζομεν περὶ τοῦ Φρ. Πυλαρινοῦ εἰκοτολογοῦντες, διότι γραπτὸν αὐτοῦ ἔργον οὐδὲν ἔχομεν.

Ἄλλα τῷ 1877 ἀνευρίσκομεν χαριέστατον ἄνδρα μελετῶντα τοῦ Ἔγέλου τὰ ἔργα καὶ χρησιμοποιοῦντα τὴν τούτου αἰσθητικὴν διδασκαλίαν (Φιλοσοφίαν τῆς τέχνης), τὸν Ἐμμανουὴλ Ροΐδην. «Οτε ἐπὶ ποιητικοῦ τινος διαγωνισμοῦ ἥγερθη ἢ περίφημος ἔρις τούτου πρὸς τὸν Ἀγγελον Βλάχον, ἀν ὑπάρχῃ ποίησις ἐν Ἑλλάδι ἢ οὔ, δὲ Ροΐδης ἀπεφαίνετο ὅτι δὲν ὑπάρχει. «Διότι δὲν εἶναι δυνατὸν ποιητὴς νὰ γεννηθῇ καὶ νὰ ὑπάρξῃ ἐκτὸς μιᾶς οἰασδήποτε ποιητικῆς ἀτμοσφαίρας· τοιαύτην δὲ σήμερον δὲν ἔχομεν ἐν Ἑλλάδι, ἀφ' οὗ τὰ μὲν πάτρια ἥθη ἀπηρνήθημεν, τοῦ δὲ διανοητικοῦ βίου τῶν ἔθνων τῆς Δύσεως δὲν μετέχομεν εἰσέτι, οὐδὲ τὴν ἐμπνέουσαν τοὺς ἐσπερίους ποιητὰς νόσον τοῦ αἰῶνος νοσοῦμεν». Τοιαῦτα ἀποφαινόμενος εἶχεν ἐν νῷ ἄλλους τε φιλοσόφους καὶ τὸ Ἔγελον· ἀπὸ τῆς τούτου αἰσθητικῆς ἀντλῶν ἐπιχειρήματα πρὸς στήριξιν τῆς ἴδιας αὐτοῦ γνώμης ἢ πρὸς ἀναίρεσιν τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ ἀντιπάλου, παρέθετε χωρία ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Γερμα-

1) Πρβλ. Δογικὴν Ἔγέλον, σελ. 64 (μετάφρ. Π., Γράτσιάτου 1915).

2) Πρβλ. Ἡλ. Τσιτέλιη Κεφαλληνιακὰ σύμμικτα σελ. 564 κέ. Τοῦ βιβλίου τούτου τὰς εἰδήσεις θὰ χρησιμοποιήσωμεν καὶ κατωτέρῳ χωρὶς νὰ μνημονεύσωμεν πάντοτε αὐτό.

νοῦ φιλοσόφου κομψῶς μεθηρμηνευμένα.¹ Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἄγγ. Βλάχος, ἐλέγχων, ὃς ἐνόμιζε, παρεκδοχὰς καὶ παρερμηνείας τῶν ἀπὸ τοῦ Ἔγέλου περικοπῶν, γενομένας ὑπὸ τοῦ Ροΐδου, καὶ ὑποστηρίζων τὴν οἰκείαν ἀποψιν, ὅτι ὁ ποιητής, γεννώμενος τοιοῦτος, οὐδαμῶς ἔχει ἀνάγκην προσφόρου κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, ἀρκεῖ δὲ εἰς αὐτὸν ἡ ἴδια του ἔμπνευσις, παρέθετε ἐπίσης χωρία ἐκ τῆς Αἰσθητικῆς τοῦ Ἔγέλου ἐν πρωτοτύπῳ ἀμα καὶ ἐν μεταφράσει, ὅπως ἀσφαλέστερον κρίνωσιν οἱ ἀναγνῶσται περὶ τοῦ ἐπιμάχου ζητήματος.²

“Ο Ροΐδης³ ἀποφαίνεται ὅτι τοῦ Φίχτε, τοῦ Ἔγέλου, τοῦ Καντίου μόνον τὰ ὄνόματα εἶναι παρ’ ἡμῖν πασίγνωστα, ἀγνωστα δὲ καὶ ἀνερεύνητα τὰ βιβλία. Ἡ ἀπόφανσις αὕτη ἀληθεύουσα τότε περὶ τῆς ἀλλῆς Ἐλλάδος, δὲν ἦλθεν περὶ τῆς Ἐπτανήσου καὶ μάλιστα περὶ τῆς Κεφαλληνίας ὡς πρὸς τὸν Ἔγελον τούλαχιστον. Ἐκεῖ κατὰ περίεργον τόπον εὑρίσκομεν ἐπιμελέστερον καὶ συστηματικώτερον μελετώμενον τὸν Γερμανὸν φιλόσοφον, οὗ πρῶτος ἐνθεος μυσταγωγὸς ἐπεφάνη, ἀνὴρ ἄλλως φυγοθόρυβος καὶ ἀνεπίδεικτος, ὁ *Iωάννης Μενάγιας*. Μετὰ τὰς ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Κερκύρας καὶ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Πίσης νομικάς του σπουδὰς (1833), ὁρεγόμενος βαθυτέρας φιλοσοφικῆς μορφώσεως, ἀπῆλθεν εἰς Γερμανίαν ἐπίτηδες, ἵνα σπουδάσῃ περὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἔγέλου, ὅστις μόλις πρὸ δύο ἑτῶν εἶχεν ἀποθάνει, ἀλλ’ αἱ θεωρίαι του ἐπεπόλαζον ἔτι καὶ ἥσαν ἐν μεγάλῃ ἀκμῇ. Μετὰ τετραετεῖς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Βερολίνου σπουδάς, ὑποβαλὼν ἐναίσιμον διατριβὴν περὶ *Καρτεσιανῆς φιλοσοφίας ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας καὶ καθηγητὴς τῶν Καλῶν τεχνῶν*. Ὅποπτρέψας εἰς Ἀργοστόλιον, ἐδίδασκε συνάγων περὶ ἑαυτὸν λογίους καὶ ἐπιστήμονας, τὸ ἔγελιανὸν φιλοσόφημα κατὰ διαφόρους περιόδους. Διετέλεσε δὲ ἐπὶ 20ετίαν καὶ καθηγητὴς τοῦ ἐν Ἀργοστόλιῳ Λυκείου, μετατραπέντος εἴτα μετὰ τὴν ἐνωσιν τῆς Ἐπτανήσου εἰς Γυμνάσιον (1850—1870), ἐνθα, ἐὰν πιστεύσωμεν εἰς τὴν παράδοσιν, ἐστενοχωρεῖτο παρὰ πολύ, διότι ἡτο ἡναγκασμένος νὰ διδάσκῃ καθ’ ὕρισμένον πρόγραμμα ἢ δυναμολογικὴν ἢ ἐρβαρτιανὴν ψυ-

1) Πρβλ. Ἐμ. Ροΐδου: Περὶ συγχρόνου ἐν Ἑλλάδι ποιήσεως.—*Ἡ σύγχρονος ἐν Ἑλλάδι κριτική.*—Τὰ κείμενα (1877).
2) Πρβλ. Ἄγγελου Βλάχου, *Ο νέος κριτικός* (1877).
3) *Ἡ σύγχρονος ἐν Ἑλλάδι κριτική*.

χολογίαν καὶ τυπικὴν Λογικήν. Ἐλλ' οἱ ἀκροαταί, οἱ παρακολουθήσαντες τὴν ἐσωτερικήν, ἃς τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, τ.ξ. τὴν ἀνάπτυξιν τῶν φιλοσοφικῶν θεωρημάτων τοῦ Ἔγέλου, διηγοῦντο μετὰ πόσης ἐμβριθείας ἀμά καὶ σαφηνείας διελάμβανε περὶ αὐτῶν· διδάσκων εὐμεθόδως καὶ μετὰ πειθοῦς κατέλειπε ὅξεν τὸ πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν μάθησιν κέντρον εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀκροωμένων. Ἐλλ' εἶχεν ὁ ἀνὴρ φυσικήν τινα φαστώνην ἵδιᾳ περὶ τὸ γράφειν, ὥστε ἄκων ἐγίνετο τις ἀμβίλιεργός· πολλάκις ἐπελαμβάνετο τῆς συγγραφῆς ἔργου τινός, ἀλλ' εἴτα παρητεῖτο ταύτης ἢ διέκοπτε διὰ τοῦτον ἢ ἔκεινον τὸν λόγον. Ἐλλὰ καὶ τι ἄλλο ἐκάλυψεν αὐτὸν νὰ γράψῃ τι ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἑγελιανὴν φιλοσοφίαν, ὁ τότε ἐπικρατῶν ἀκρατος θρησκευτικὸς φανατισμὸς καὶ ἡ ἀδιάλλακτος ἀφοσίωσις εἰς τὸ γράμμα καὶ τὴν παράδοσιν. Οὗτος δ' εἶναι καὶ ὁ λόγος, δι' ὃν παρακληθεὶς ὑπὸ τοῦ φίλου καὶ πρότερον ἐν Γερμανίᾳ συμφοιτητοῦ του, τότε δὲ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Παύλου Καλλιγᾶ, δύπος καταλάβη ἐν αὐτῷ τὴν ἔδραν τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας, ἥρθη διαρρήδην. Ὁ Γερμανὸς A. Mousson ἐπισκεφθεὶς τὴν Κεφαλληνίαν τῷ 1858 ἐγνώρισεν ἄλλους τε καὶ τὸν Μενάγιαν, ἐκπληκτος δ' ἐμάνθανε τὰς τούτου περὶ ἑγελιανῆς φιλοσοφίας παραδόσεις. «Ω πόσην ἀγαλλίασιν, γράφει, θὰ ἥσθαντο ἐν τῷ τάφῳ του ὁ μέγας Γερμανὸς φιλόσοφος, ἐάντοι ἐμάνθανεν ὅτι πορρωτάτῳ τῆς πατρίδος του ἐν τῇ πολίχνῃ τοῦ Ἀργοστολίου μαθήτης αὐτοῦ καὶ ζηλωτὴς τῶν διδαγμάτων του διαδίδει ταῦτα καὶ διὰ τοῦ γάλατος τῆς λογικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας θηλάζει τὴν Κεφαλληνιακὴν νεολαίαν».¹

Ο σπόρος τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰω. Μενάγια ἐπεσεν ἐπ' ἀγαθὴν γῆν. Ἀρχαιότατοι τρύφιμοι αὐτοῦ ἦσαν ἄλλοι τε καὶ ὁ πολὺς Θ. Καροῦσος (1808—1876), δοτις εἶναι γνωστὸς καὶ δι' ἄλλας φιλοσοφικὰς διατριβὰς καὶ διὰ τὰς πλατωνικὰς μελέτας του, κατακεχωρισμένα, ἐν τῷ τότε ἐκδιδομένῳ περιοδικῷ Πανδώρᾳ καὶ εἴτα ἐν τῷ Βύρωνι καὶ ἐν τῇ ἐπιφυλλίδι τῆς Τεργεσταίας Κλειοῦς. Πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἐπὶ τὸν Καροῦσον ἐπιδράσεως τῶν ἑγελιανῶν διδαγμάτων τοῦ Μενάγια ἀρκούμεθα νὰ

1) Ein Besuch auf Korfu und Cefalonien, 1858. Πρβλ. Ἡλ. Τσιτσέλη. Κεφαλλην. Σύμμικτα σελ. 400.

παραθέσωμέν τινας περικοπὰς ἐκ δύο αὐτοῦ ἔργων. Περὶ τὸ 1860 δημοσιευθὲν εἶχε ταράξει τοὺς κύκλους τῶν θεολογούντων τὸ περιβόητον βιβλίον τοῦ σοφοῦ Γάλλου Ἐρνέστου Ρενᾶν «ὅ βίος τοῦ Ἰησοῦ». Ὁ Καροῦσος, εἰς ὃν ἦτο ὑπὸ τῆς διευθύνσεως τῆς Πανδώρας ἀνατεθημένον τὸ βιβλιοκριτικὸν ἔργον, κατεχώρισεν ἐν τῷ περιοδικῷ τούτῳ μακρὰν καὶ πολλοῦ λόγου ὀξεῖαν *Κριτικὴν ἔκθεσιν* τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγιος βιβλίου (Πανδώρας τομ. 15, σελ. 71 κ. ἐ.). Ὁ Ρενᾶν προσπαθεῖ ἴδιατοποιεῖς καὶ δι' αἰσθητικῶν εἰκόνων καὶ μεταφορῶν νὰ ἔρμηνεύῃ τὰς φράσεις ἐκείνας τοῦ Εὐαγγελίου, ἐν αἷς ὁ Ἰησοῦς ὀνομάζει ἔαυτὸν υἱὸν θεοῦ ὁ δὲ Καροῦσος παρατηρεῖ (ἔνθι ἀν. σελ. 79—80) ταῦτα: «Πλὴν οὐδὲν τὸ ξενίζον, ἂν ὁ συγγραφεὺς πραγματευόμενος περὶ τοιούτου εἴδους ζητημάτων περιπίπτει εἰς διπταγμοὺς καὶ ἀντιλογίας· διότι καθό κεκηρυγμένος πολέμιος τῆς Μεταφυσικῆς καὶ θεωρητικῆς ἐπιστήμης, ἀποπειρᾶται δι' αἰσθητικῶν εἰκόνων καὶ παχυλῶν παραστιμέσεων νὰ προσδιορίσῃ τὴν σχέσιν τοῦ υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα· ἀπεναντίας ἀν συνδιαλλαττόμενος μετὰ τῆς ἐπιστήμης τοῦ Πνεύματος ἐλάμβανε τὸν κόπον νὰ μελετήσῃ ἐμβριθῶς τὴν σχέσιν ταύτην, ἵσως θὰ ἔνοει τὴν μεταφυσικὴν ταύτην ἀλήθειαν, ὅτι ἀνάγκη πᾶσα τὸ γενικὸν (ὁ θεός, ὁ Πατὴρ) τὰ ἀντικείμενά τοι εἰς τὸ μερικὸν (τὸ πεπερασμένον, τὸν ρύτον), ἐκ τούτου δὲ πάλιν νὰ ἐπανακάμπτῃ εἰς ἔαυτὸν ὡς πνεῦμα ἀπόλυτον· ὅτι ἐνῷ ἀφ' ἐνὸς ἡ συνείδησις τοῦ θεοῦ πραγματοποιεῖται ἐν τῇ τοῦ Ἰησοῦ ὡς υἱοῦ τοῦ θεοῦ, ἀφ' ἐτέρου ἡ τοῦ Ἰησοῦ πραγματοποιεῖται ἐν τῇ τοῦ θεοῦ ὡς Πατρός». Τὰ δι' ἐπικλινῶν γραμμάτων ὑφ' ἥμῶν σεσημασμένα εἶναι περιφανῶς γνήσιον ἔγελιανὸν δίδαγμα.

Ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Καρούσου ἐκπονηθέντι *Δοκιμίῳ τῆς ἀρχαίας παρο-* “*Ἐλλησι φιλοσοφίας*” (σελ. 80 κ. ἐ.) μακροῦ γινομένου λόγου περὶ τοῦ τεθρυσλημένου δαιμονίου τοῦ Σωκράτους, ὁ συγγραφεὺς δύμολογεῖ ὅτι «οὐδεὶς τῶν πραγματευσαμένων περὶ τοῦ Σωκρατικοῦ δαιμονίου διέλαβε περὶ αὐτοῦ μείζονος φιλοσοφικῆς ἀκριβείας καὶ εἰσέδυσεν εὐστοχώτερον εἰς τὸ κύριον αὐτοῦ σημανόμενον ἢ ὁ Ἐγελος, ἐξετιάζων τὴν

1) Τὸ κάλλιστον τοῦτο, ὡς πρὸς τοὺς χρόνους καθ' οὓς ἐγράφη, ἔργον, δημοσιευθὲν (τῷ 1888) μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συγγραφέως, γέμει ἀτυχῶς ἔνεξα τῆς ἀμαθείας τοῦ ἐπιμεληθέντος τῆς ἐκδόσεως πολλῶν σφαλμάτων καθιστώντων ἐνίστεται τὴν φράσιν τοῦ κειμένου δύσληπτον.

πλευρὰν ταύτην τῆς Σωκρατικῆς προσωπικότητος». Παραθέτει δὲ ὁ Καροῦσος σύνοψιν τῶν περὶ τοῦ πράγματος σκέψεων τοῦ κορυφαίου τῶν τῆς Γερμανίας φιλοσόφων ἐκ τῆς τούτου Ἰστορίας τῆς φιλοσοφίας. Ὁρμώμενος δὲ Ἐγελος ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, ἦν καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς Ἰστορίας, διετύπωσεν, διτι οἱ Ἑλληνες δὲν εἶχον εἰσέτι ἐπὶ τοσοῦτον προαχθῆ, ὥστε νὰ προσδιωρίζωνται ἀφ' ἑαυτῶν, ὑπὸ τῆς ὑποκειμενικῆς βουλήσεως, ὅπερ εἶναι γνώρισμα τῶν νεωτέρων λαῶν, ἀλλὰ πρὸ πάσης σπουδαίας πράξεως συνεβουλεύοντο τὰ μαντεῖα (ταῦτα ἦσαν τὰ ἀποφασίζοντα), οἱ δὲ Ρωμαῖοι τὴν πτῆσιν τῶν οἰωνῶν καὶ τὰ Ἱερεῖα, ἀποφαίνεται διτι «τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτους δὲν εἶναι αὐτὸς δὲ Σωκράτης, οὐδὲ αἱ γνῶμαι καὶ πεποιηθήσεις αὐτοῦ, ἀλλὰ μαντεῖον, τὸ δποῖον δῆμος δὲν εἶναι ἔξωτερικόν, ἀλλ' ὑποκειμενικόν, εἶναι τὸ ἴδιόν του μαντεῖον. Ἔφερε τὴν μορφὴν γνώσεως, ἥτις ἀμέσως συνήπτετο πρός τινα κατάστασιν ἀσυνειδησίας· ἥτο γνῶσις, ἥτις δύναται νὰ ἐμφανισθῇ ἐπ' ἄλλων περιστάσεων ὡς τις μαγνητικὴ κατάστασις. Ἐν καταστάσει ψυχορογίας, ἀσθενείας καὶ καταληψίας ἐνδέχεται νὰ συμβῇ ὥστε δὲ ἀνθρώπος νὰ γινώσκῃ συνδυασμοὺς μέλλοντας ἢ ἐνεστῶτας, οἵτινες ἐπὶ τῶν συνήθιστων καὶ αὐτονοήτων σχέσεων τῶν πραγμάτων εἶναι παντελῶς ἄγνωστοι. Τοιοῦτον εἶναι καὶ τὸ τοῦ Σωκράτους δαιμόνιον, ὅπερ ἀναγκαίως ὥφειλε νὰ ἐμφανισθῇ εἰς αὐτόν. . . . Τὸ Σωκρατικὸν δαιμόνιον ἵσταται ὡς μεθόριον μεταξὺ τῆς ἔξωτερικότητος τοῦ μαντείου καὶ τῆς καθαρᾶς ἐσωτερικότητος τοῦ πνεύματος· εἶναι ἐσωτερικόν, ἀλλὰ παρίσταται ὥστιστως καὶ ὡς τι προσωπικὸν δαιμόνιον, διακεκριμένον ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως καὶ οὐχὶ εἰσέτι ὡς ἡ σοφία καὶ ἡ ἐλευθερία βούλησις αὐτοῦ τοῦ Σωκράτους». Ἐκ τῶν προεκτεθεισῶν ἔγελιανῶν σκέψεων, λέγει δὲ Καροῦσος, συνάγεται διτι, ἐνῷ ἀφ' ἐνὸς τὸ Σωκρατικὸν πνεῦμα ἀποχωρεῖ ἐκ τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου, ἀφ' ἐτέρου δῆμος εἶναι εἰσέτι ἀνίκανον νὰ διαπλάσῃ ἐντελῶς τὸν βίον ἐκ τῆς ἴδιας αὐτοῦ ὑποκειμενικότητος· διότι εἰ καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ὑποκειμενικότητος, τῆς ἡμικῆς ἐλευθερίας, παραλαμβάνεται ὡς ἡ μόνη ἀληθὴς ἀπέναντι τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου, τὸ ὑποκείμενον δῆμος οὐδέπω προέβη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ λαμβάνῃ ἀφ' ἑαυτοῦ τὴν πρώτην ἀφετηρίαν ἀπάντων τῶν βούλευμάτων αὐτοῦ καὶ πράξεων, ὅθεν ταῦτα παριστάνονται ἀποτελέσματα ὑπερτέρας τινὸς ἐμπνεύσεως.

Ἐν σελ. 93 τοῦ αὐτοῦ ἔργου ἀπτόμενος δὲ Καροῦσος τοῦ περιθρυλήτου ζητήματος τῆς θανατικῆς καταδίκης τοῦ Σωκράτους, ἀδιστάκτως ἀποδέχεται τὴν θεωρίαν τοῦ Ἐγέλου. «Εἶναι ἀναντίορητον, γούφει δὲ Καροῦσος, διὸ οὐδὲν διδασκαλία καὶ αἴ θεωρίαι τοῦ Σωκράτους περιέχουσι στοιχεῖόν τι ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ βίου τῆς Ἑλληνικῆς πολιτείας καὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνικότητος, ὡς εὐφυέστατα κατενόησεν δὲ Ἐγέλος. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶναι καθόλου οὐκ ἐπανάκαμψις τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τῶν ἀντικειμενικῶν καθεστώτων εἰς τὴν ἴδιαν αὐτοῦ ὑποκειμενικότητα, εἰς τὴν συνείδησιν, οὐκ ἀπαίτησις ὅπως τὸ ἀτομον ἀντὶ τοῦ νὰ προσδιορίζεται τυφλῶς ἵπο τῶν ἐθίμων, τῶν θεσμῶν καὶ τῶν δοξασιῶν τῆς πολιτείας καὶ τοῦ λαοῦ του, νὰ σκέπτηται καὶ νἀποφαίνηται ἀφ' ἑαυτοῦ διὰ τῆς ιδίας ἑαυτοῦ σκέψεως περὶ τοῦ πρακτέου... Ἐντεῦθεν γίνεται δῆλον, διὸ οὐδὲν Σωκράτης εἰ καὶ εἶχε πλήρη πεποίθησιν εἰς τὴν ἀγνότητα τῶν προθέσεών του καὶ τὴν νομιμότητα τῆς ἐνεργείας του, ἐκῆρυξεν δὲν διοράσσεις οὐσιωδῶς ἀντιθέτους εἰς τὰς τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ βίου, ἐπομένως δὲ διὸ οὐδὲν πολιτεία τῶν Ἀθηναίων ὥφειλε νὰ τιμωρήσῃ τὴν καταστρεπτικὴν ταύτην ἀρχὴν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Σωκράτους». Τοῦ Ἐγέλου τὴν θεωρίαν ἀσπάζεται κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ δὲ οὐδὲν Θεόδωρος Gomperz (Die Griech. Denker.³ τόμ. 2, σελ. 89 κ. ἐ.). Καὶ οὗτος πιστεύει διὸ οὐδὲν μοιραία καταδίκη τοῦ Σωκράτους δὲν διφεύλεται τόσον εἰς προκατάληψιν καὶ παρανόησιν, ἀλλὰ μᾶλλον καὶ κυριώτατα ὑπῆρξεν ἐπικολούθημα δεδικαιολογημένης συγκρούσεως δύο περὶ κόσμου θεωριῶν, δύο, σχεδὸν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, φίλσεων τῆς ἀνθρωπότητος.¹

Ἄλλὰ καιρός, ἀφήνοντες τὸν προσβύτερον καὶ σχεδὸν τοῦ Μενάγια διμήλικα Θ. Καροῦσον, νὰ μεταβῶμεν εἰς νεώτερον μαθητὴν ἐκείνου, τὸν Παῦλον Γρατσιᾶτον († 1917), δστις μετ' ἄλλων τότε ἀποφοίτων τοῦ Λυκείου οὐδὲν Γυμνασίου ἐν' Αργοστολίῳ ηὔτυχησε νὰ μυηθῇ τὸ ἐγελιανὸν φιλοσόφημα. ²Ο Π. Γρατσιᾶτος μελετῶν μέχρι τελευταίας πνοῆς τὰ ἔργα τοῦ Ἐγέλου οὐτοῦ ἀναντιρρήτως δοθύδοξος Ἐγελιανὸς χωρὶς νὰ ἀμελῆ φυσικῷ τῷ λόγῳ καὶ τῆς μελέτης τῶν τε ἄλλων φιλοσόφων καὶ μόλιστα

1) Πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Gomperz ἀντεῖπεν δὲ Pöhlmann (Socrates und Sein Volk. 1899). ²Αλλ' δὲ Gomperz εἰς τὰς μετὰ ταῦτα ἐκδόσεις τοῦ ἔργου του οὐδαμῶς ἐφάνη μεταπεισθεὶς ὑπὸ τῶν ἀντιλογιῶν τοῦ Γερμανοῦ Ιστορικοῦ.

τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἐμακάριζε δ' ἔαυτὸν διότι, στερούμενος χρηματικῶν πύρων, ὅπως ἀπέλθῃ εἰς Εὔρωπην πρὸς σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας, ἔτυχεν ἐν τῇ πατρίδι του τοσοῦτον ὑπερόχου μυσταγωγοῦ, τοῦ Ἰω. Μενάγια. Πρὸς τοὺς διατεινομένους δτὶ τὸ φιλοσόφημα τοῦ Ἑγέλου κατέπεσε πλέον μετὰ τὴν τηλικαύτην πρόοδον τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν ὄριστηκήν τροπὴν τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν ἐμπειρίαν, ἀπήντα ἀποδεικνύων δι' ἀδρῶν ἐπιχειρημάτων δτὶ ἐν τῷ φιλοσοφήματι τούτῳ ἐνυπίρχουσι τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα στοιχεῖα ἀληθείας, ὡστε εἶναι τῶν ἀδυνάτων ἡ ἀνθρωπίνη νόησις ὅψεποτε νὰ μὴ ἀναγνωρίσῃ καὶ νὰ μὴ ἀσπασθῇ ταῦτα. Ο. Π. Γρατσιᾶτος, ἐργαζόμενος, ὅπως πορίζηται τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ὡς γραμματεὺς ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ ἐταιρείᾳ, ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ὡς ἔγελιανδς κατὰ τὸ 1894, δτὲ ἔξεδωκε τὸ ἔργον αὗτοῦ «Σχῆμα Ἑκκλησίας πρὸς τὸν Χριστιανικὸν πολιτισμόν. Κοινωνικὴ μελέτη». Νομίζων οὗτος ἀναντίρρητον (ἐν εἰσαγωγῇ σελ. 17 κ.ε.) δτὶ ἡ Ἑκκλησία ἡμῶν δὲν συμβαδίζει πρὸς τὸν νεώτερον πολιτισμόν, διότι ἡτο ἡ πρώτη, ἀρα καὶ ἡ μᾶλλον ἀτελῆς πραγμάτωσις τῆς χριστιανικῆς Ἰδέας, ἐπάγεται δτὶ, δταν ὁ τύπος θεσμοῦ τινος περιέλθῃ εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὴν περὶ αὐτὸν ἐπιτελεσθεῖσαν πρόοδον, ὁ θεσμὸς οὗτος, ἐξακολουθῶν νὰ μένῃ στάσιμος, γίνεται πρόξενος κακοῦ καὶ πρέπει νὰ μεταμορφωθῇ, ἵνα λάβῃ νέαν ζωήν. Οὕτως ἐπῆλθε παρ' ἡμῖν διάστασις μεταξὺ Ἑκκλησίας καὶ πολιτισμοῦ, διάστασις ὀλευθριωτάτη διὰ τὸ ἔθνος. "Ινα ἀρθῇ ἡ διάστασις αὕτη, ἀνάγκη οἵ νεκρωθέντες τύποι τῆς θρησκείας νὰ πληρωθῶσι νέου πνευματικοῦ περιεχομένου καὶ οὕτω ν' ἀναστῶσιν εἰς νέαν ζωήν. Ἐκ τῆς Ἑκκλησιαστικῆς παλιγγενεσίας ἐξιρρέταται ἡ ἐθνικὴ παλιγγενεσία. «Πᾶσαν ἐλπίδα σωτηρίας ἐξαρτήσας ἐκ μόνης τῆς Ἑκκλησιαστικῆς ἀναγεννήσεως, συνήγαγον, λέγει ὁ συγγραφεύς, δσα οὖσιώδη ἐπιχειρήματα ἀντιτάσσει ἡ κοσμικὴ συνείδησις ἐμπνεομένη ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἀρχῶν». Ἐν τέλει δὲ ἐπιχειρῶν νὰ διαλάβῃ συστηματικότερον περὶ τοῦ πράγματος καὶ νὰ διατυπώσῃ, δτὶ εἶναι πεποιθησις πλείστων καὶ δτὶ οὖδεὶς λέγει παρρησίᾳ, δμολογεῖ δτὶ ἐνδέχεται νὰ πλανᾶται καὶ εὐγνωμόνως θὰ δεχθῇ πᾶσαν διόρθωσιν (σελ. 20). Τὸ δλον ἔργον διαιρεῖται εἰς ἑπτὰ κεφάλαια. Εἰς τὰ τρία πρώτα κεφάλαια: ἡ "Ἐννοια τῆς θρησκείας, ἡ θρησκεία ὡς θεσμὸς κοινωνικός, ἡ νόησις πηγὴ τῆς θρησκείας, διατυποῦνται εὑμειρόδως καὶ

μετὰ τῆς δυνατῆς σαφηνείας ἐμβριθῆ ἔγελιανά νοήματα περὶ θρησκείας, εἰλημμένα τὰ πλεῖστα ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου «Φιλοσοφία τῆς θρησκείας». Ἐν ἀρχῇ τοῦ Α' κεφαλαίου (σελ. 22) παρατίθεται ἡ ρῆσις τοῦ Ἑγέλου: «Οἱ λαοὶ πάντες ἔθεώρησαν ὅτι ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ τὴν ἀξίαν καὶ τὴν χαρὰν τῆς ζωῆς. Ἐν αὐτῇ πᾶν ὅ,τι διεγείρει τὸν δισταγμοὺς καὶ τὰς ἀνησυχίας ἡμῶν, τὰς λύπας, τὰς μερίμνας, τὰ εὔτελη συμφέροντα, πάντα καταλείπομεν ὅπισθιεν ἡμῶν ἐπὶ τῆς κινουμένης ἄμμου τῶν ἔγκοσμίων. Ἐν τῇ πνευματικῇ ταύτῃ χώρᾳ ρέουσι τὰ κύματα τῆς λίθης, ἐνθα ἡ ψυχὴ ἔρχεται νὰ σβέσῃ τὴν δίψαν της καὶ νὰ θάψῃ τὰς λύπας της». Διαστέλλων ἔφεξῆς δι Π. Γρατσιᾶτος τὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ τῆς θρησκείας, ἡ φιλοσοφία, γράφει, εἶναι συνείδησις τῆς ἀπολύτου ἀληθείας, γινώσκει καὶ ἀποδεικνύει τὴν ἀληθείαν διὰ καθαρῶν νοημάτων, ἐνῷ ἡ θρησκεία, ἵνα δηλώσῃ τὰς πνευματικὰς συλλίψεις της, μεταχειρίζεται αἰσθητὰ στοιχεῖα, εἰκόνας, σύμβολα, μύθους, παραβολάς, ἀλληγορίας, εἶναι ἀραι παράστασις τοῦ Ἀπολύτου, εἰκὼν αἰσθητὴ ἔχουσα σημασίαν πνευματικήν. Ἄλλα καὶ διὰ τοῦτο μόνη ἡ θρησκεία ἔχει τὴν δύναμιν νὰ αἰχμαλωτίζῃ τὰς ψυχὰς πάντων, νὰ συγκινῇ πάντας καὶ νὰ ποιῇ μετόχους τῆς ἀληθείας, ἐνῷ διὰ τῆς καθαρᾶς νοήσεως δλίγοι σοφοὶ διύνανται νὰ ὑψῶνται εἰς αὐτήν. Ἡ νόησις εἶναι ἡ ὑπερτάτη πνευματικὴ ἐνέργεια, ἥτις, ἀποβάλλουσα τὰ αἰσθητὰ καὶ μεταβλητὰ στοιχεῖα τῶν ὅντων, γινώσκει τὴν οὖσίαν αὐτῶν, τὰς αἰωνίας ἀρχὰς καὶ τοὺς ἀναλλοιώτους νόμους».

«Ἄλλ’ οἱ νόμοι τῶν ὅντων οὖδαμοῦ εἶναι γεγραμμένοι· εἶναι ὅντα νοητά, ἀπερὸν νοῦς ἔξαγει ἔξι ἔαυτοῦ. Ὁ νοῦς λοιπὸν εἶναι τὸ δρῶν καθολικόν, τὸ ὑποκείμενον ὅπερ δημιουργεῖ τὰ ὅντα, τὰ νοητά. Ἄλλ’ ὁ νοῦς εἶναι τὸ διακριτικόν, ἡ οὖσία μου, ἀραι ἐγὼ εἴμαι διπλοῦς. Ἔγὼ εἴμαι τὸ ἀτομικὸν ὑποκείμενον, ὅπερ ἀλλοιοῦται καὶ φθείρεται. Ἔγὼ δύναμαι νὰ εἴμαι τὸ καθολικὸν καὶ αἰώνιον ὑποκείμενον. Τὰ δύο ταῦτα ἐγώ, δύο πνεύματα, δύο συνειδήσεις, ἡ ἀνθρωπίνη καὶ ἡ θεία ἀντιτίθενται πρὸς ἀλλήλας, ἀλλ’ ἐγὼ πάλιν τὰς συνδιαλλάττω. Τὸ σχίσμα δὲ καὶ ἡ διαλλαγὴ αὕτη τοῦ ἐνὸς πνεύματος εἶναι ἀκριβῶς ἡ θρησκεία. «Ἐγώ, λέγει ὁ Ἑγελος, ὡς ἐγὼ νοοῦν καὶ ὅπερ ὡς ἐνεργητικὸν καθολικὸν ὑψοῦμαι ὑπεράνω ἐμαυτοῦ, καὶ Ἐγώ, ὡς ἐμπειρικὸν ὑποκείμε-

νον, εἶμαι ἐν καὶ τὸ αὐτό Ἐγώ, καὶ συνάμα εἶμαι ἡ ἀναφορὰ τῶν δύο ἀντιθέτων ἔγώ, εἶμαι ἡ ἐνότης αὐτῶν ἐν τῇ θρησκείᾳ. Ὅψούμενος διὰ τῆς νοήσεως ὑπὲρ τὸ πεπερασμένον εἰς τὸ ἀπόλυτον, εἶμαι συνείδησις ἀπειρος. Ἀλλ’ εἶμαι καὶ πεπερασμένη αὐτοσυνείδησις, εἶμαι πεπερασμένος καθ’ ὅλην τὴν ἐμπειρικήν μου φύσιν. Οὕτως ἄλλοτε μὲν κλίνω πρὸς τὴν πεπερασμένην συνείδησίν μου καὶ ἀντιτίθεμαι εἰς τὸ ἀπειρον, ἄλλοτε δὲ ἀπωθῶ καὶ καταδικάζω ἐμαυτόν, καὶ ἀπονέμω ὑπεροχὴν καὶ ἐπικράτησιν εἰς τὸ ἀπειρον. Αἱ δύο συνειδήσεις δὲν ἀντιτάσσονται ἀκαμπτοι κατ’ ἄλλήλων ὡς Ἡράκλειοι στῆλαι. Ἐγὼ αὐτὸς εἶμαι ἡ σύγκρουσις ἀμα καὶ ἡ διαλλαγὴ αὐτῶν, καὶ ταῦτα εἶναι ἐντὸς ἐμοῦ καὶ πρὸς ἐμέ, Ἐγώ, ὡς ἀπειρον, εἶμαι ἐναντίον ἐμοῦ αὐτοῦ ὡς πεπερασμένου· καὶ ἀντιστρόφως, Ἐγώ, ὡς πεπερασμένη αὐτοσυνείδησις, ἀντιτίθεμαι εἰς τὴν νόησίν μου, ὡς ἀπειρον νόησιν. Ἐγὼ εἶμαι τὸ αἴσθημα, ἡ ἐποπτεία, ἡ παράστασις τῆς συγκρούσεως καὶ τῆς ἐνόσεως τῶν δύο δρων, Ἐγὼ προσεγγίζω, προσπαθῶ νὰ ἐνώσω αὐτούς, Ἐγὼ εἶμαι ἡ ἐσωτερικὴ ἐνέργεια ἡ ζητοῦσα νὰ κατανικήσῃ τὴν ἀντίθεσιν αὐτῶν. Ἐκάτερος τῶν δρων εἶναι καθ’ ἑαυτὸν τὸ δλον, διότι ἐμπεριέχει τὸν ἀντίθετον δρον. Ἐκάτερος εἶναι τὸ ἐνοποιοῦν Ἐγώ. Ἐγὼ εἶμαι ἡ πάλη, Ἐγὼ οἱ παλαισταί, Ἐγὼ ἡ ἐνότης, καὶ ἡ διαλλαγὴ αὐτῶν».

Διεξερχόμενος ἐφεξῆς τὰ λοιπὰ τοῦ ἔργου του κεφάλαια ὃ συγγραφεὺς κατὰ τὰς ἁγελιανὰς πάντοτε ἀρχάς, ἐν τῷ Ε' κεφαλαίῳ «Χριστιανισμός. »Ἐκκλησία» ἀσκεῖ δέখνη ἔλεγχον τῶν ξηρῶν καὶ ἀκάμπτων ἐκκλησιαστικῶν τύπων, δι’ ὧν ἀπεξενώθημεν τοῦ πνεύματος τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐξαίρων τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, καταδεικνύει, πῶς αὗτη κατέπεσεν εἰς ξηρὸν τύπον (σελ. 72) «Ἡ Μυσταγωγία δὲν εἶναι ἀνάμνησις τῆς ἀληθείας, σύμβολον, οὐδὲ ἀλήθεια εἶναι ἐν τῇ πίστει καὶ τῷ πνεύματι, ἀλλ’ αὐτὸ τὸ ὑλικὸν εἶναι ἡ ἀλήθεια. Οἱ γευόμενοι αὐτοῦ ἐσθίουσι Θεόν. Ο “Ἐγελος παρατηρεῖ παρατόλμως περὶ τούτου, δτι ὁ Χριστὸς θὰ ἦτο ἐπίσης ἐν τῷ στομάχῳ ποντικοῦ φαγόντος τὸν ἄγιον ἄρτον, δσον ἐν τῷ τῶν Χριστιανῶν, καὶ δτι ἡ θέωσις αὗτη τῆς ὕλης εἶναι ἡ πηγὴ πάσης δεισιδαιμονίας καὶ κακίας». Παρακολουθῶν δὲ τὸν Γεομανὸν φιλόσοφον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου, γράφει: «Ἐπειδὴ τὸ θεῖον εἶναι κοινόν τι καὶ ἐξωτερικὸν πρᾶγμα, δύναται νὰ

κατέχῃ αὐτὸς ἄλλος τις διάφορος ἐμοῦ, ή δὲ ἔνεργεια ἐμοῦ πρὸς ἀπόκταυσιν αὐτοῦ εἶναι οὐχὶ πνευματική, ἀλλ' ὑλική. Οὕτω τὸ ὑψιστὸν ἀγαθὸν κατέχουσιν ἄλλοι, ὅλιγοι ϕασοφόροι, δ δὲ πολὺς κόσμος μένει ἔνος πρὸς τὸν Θεόν. Αὗτη εἶναι η φοβερὰ διαίρεσις τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ ὅλιγα ἄτομα διαθέτουσι τὸν Θεὸν εἰς τοὺς πιστοὺς κτλ.». Καὶ ἐφεξῆς ἔξακολουθεῖ ὁ ἔλεγχος μετὰ τῆς αὐτῆς ή̄ καὶ μείζονος δεύτητος: «"Οτι θέλομεν νὰ προσδεύσωμεν εἰς τὴν ἀληθειαν καὶ τὴν γνῶσιν αὐτῆς, ἐνῷ συνάμα πιστεύομεν δτι η ἀληθεια εἶναι ἀκίνητος, ἄψυχος, ἀπολίθωμα ἐντὸς ἰερῶν γραμμάτων, τοῦτο εἶναι παραλογισμός. Δὲν πρόκειται περὶ μαθηματικῆς ή̄ φυσικῆς ἀληθείας, ἀλλὰ περὶ τῶν ὑψιστῶν ἀληθειῶν, περὶ τῆς φύσεως τοῦ πνεύματος, περὶ τοῦ προορισμοῦ ήμῶν καὶ τῆς σχέσεως πρὸς τὸ ἄπειρον. Περὶ τούτων ἀποφανθεῖσα ἄταξ ἀπ' αἰώνων η̄ Ἐκκλησία ἀπαγορεύει διάφορον γνώμην. Ἡ ἀληθεια, ἀντιτάσουσιν, εἶναι μία! Ναί, ἀλλ' εἶναι πλουσία εἰς προσδιορισμούς, εἰς διαφοράς, ἃς συνδιαλλάττει, καὶ οὕτως εἶναι ἐνότης ζῶσα. Τοιαύτη ἐνότης εἶναι ὁ ὁργανισμός, τὸ πνεῦμα, η̄ πολιτεία, τὸ καλλιτέχνημα, πάντα περιέχοντα ἀντιθέσεις διηλλαγμένας. Ἐνότης μὴ ἔχουσα διαφοράς, μὴ δυναμένη νὰ ὑποστῇ τὴν ἀντίθεσιν καὶ νὰ καταθριαμβεύσῃ αὐτῆς, εἶναι τὸ φέρετρον τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀληθείας. Πῶς εἶναι δυνατὸν ἐντὸς τῆς νεκρᾶς ταύτης ἐνότητος νὰ βλαστήσωσι καὶ νὰ ζήσωσιν αἱ ἐπιστῆμαι καὶ η̄ φιλοσοφία, ὡν η̄ ἀρχὴ εἶναι η̄ ἀνεξάρτητος ἔρευνα, η̄ ἔλευθερα νόησις; Ἀληθοῦς ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας ἐθνικῆς θὰ εἴμεθα κατ' ἀνάγκην ἐνδεεῖς. Θὰ ψελλίζωμεν τοὺς ἀρχαίους, θὰ πιθηκίζωμεν τοὺς Εὐρωπαίους, ἀλλ' ἵδιον ἐπιστημονικὸν κτίριον οὐδέποτε θάνεγείωμεν, ἐφ' ὅσον δὲν θραύσουμεν τὰ ἔκούσια δεσμὰ» (σελ. 89). Περαίνων τὸ ἔργον του δ Π. Γρατσιάτος δηλοῖ καὶ πάλιν ὅτι εὐγνωμόνως θὰ ἀποδεχθῇ πᾶσαν εὔλογον ἀναίρεσιν ήμαρτημένης τινὸς γνώμης του (σελ. 118). ἀλλ' ἀτυχῶς η̄ φωνὴ βιῶντος ἐν τῷ ἔργῳ. Ἐφ' ὅσον ἔζη δ μακαρίτης, ἔλεεινολόγει τὴν κατάστασιν, διότι οὐδεὶς τῶν τότε σοφῶν οὖδε τῶν θεολογούτων ἔλαβε τὸν κόπον νάναιρέσῃ τὰς γνώμας του η̄ καὶ νὰ συζητήσῃ περὶ αὐτῶν.

Ἄριστη εἰσαγωγὴ εἰς τὴν καθ' Ἐγελον φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας εἶναι η̄ κατὰ τὸ 1910 ὑπὸ τοῦ Π. Γρατσιάτου ἐκδοθεῖσα *Φιλοσοφία τῆς θρησκείας*, ὅπερ ἔργον εἶναι ἐπιτομὴ καὶ εὔστοχος διασκευὴ ἐκτενεστέρου

συγγράμματος τοῦ "Αγγλου φιλοσόφου John Caird, (1828—1898) τὸ δποῖον ἐπιγράφεται *Introduction to the Philosophy of Religion* (1891). Ό δὲ Caird οὗτος καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Eduard ἡκολούθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον τὰς ἀρχὰς τῆς ἑγελιανῆς φιλοσοφίας. Κατὰ τὰ 1911—1912 μεταφρασθέντα ἔχηνέχθησαν εἰς φῶς ὑπὸ τοῦ Π. Γρατσιάτου τὰ ἔξι τέλη :1) *Ἄριστοτέλους περὶ Ψυχῆς καὶ Μικρὰ φυσικά.* 2) *Πλάτωνος Τίμαιος καὶ Παρμενίδης.* Ἡ μετάφρασις τῶν ἔργων τούτων εἶναι ἀκριβὴς καὶ ἐν διμαλῇ καθαρευούσῃ πεφιλοτεχνημένη, αἱ δὲ προτασσόμεναι εἰσαγωγαί, αἱ ὑποσημειώσεις καὶ αἱ ἐκάστοτε ἐπιτασσόμεναι διευκρινήσεις, συντελοῦσαι οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἀρχαίων κειμένων, εἶναι ἀμα τρανὰ δείγματα τῆς ὁρίμου φιλοσοφικῆς διανοήσεως τοῦ μεταφράζοντος, διστις, ἀπὸ τοῦ ἑγελιανοῦ φιλοσοφήματος πάντοτε διδούμενος, ὑπὸ τὴν τούτου δῆδα κατορθοῖ νὰ ἐπιχέῃ λαμπρὸν φῶς ἐπὶ τὰ μεταφυσικὰ θεωρήματα τῶν δύο κορυφαίων τῆς ἀρχαιότητος φιλοσόφων. "Ορα λ. χ., ἐν τῇ τοῦ Τιμαίου μεταφράσει (σελ. 184 κ. Ἑ.) τὰς βαθείας κοίσεις περὶ τῆς Πλατωνικῆς κοσμογονίας καὶ ιδεολογίας. Ἐκ δὲ τῶν εἰς τὸν διάλογον Παρμενίδην πολλῶν διασαφητικῶν σημειώσεων ἀρκεῖ νὰ παραθέσωμεν μέρος μιᾶς (σελ. 64) ἀναφερομένης εἰς τὴν πλατωνικὴν διαλεκτικήν, καθ' ᾧ τὸ ἐν εἶναι ἐν ἐαυτῷ ἀμα καὶ ἐν ἐτέρῳ, κινεῖται καὶ ἡρεμεῖ, εἶναι ταυτὸν ἀμα καὶ ἐτερον πρὸς ἐαυτὸν καὶ πρὸς ἄλλα. «Ἐνταῦθα πάλιν ἐρωτᾶται, γράφει ἐν ὑποσημειώσει δ. Π. Γρατσιάτος, πῶς εἶναι δυνατὸν τὸ αὐτὸν πρᾶγμα νὰ ἔχῃ διορισμοὺς τόσον ἐναντίους πρὸς ἄλλήλους. Ἀλλ' δ. Πλάτων, ἐπαναλαμβάνομεν, διδάσκει δτι τὰ ἐναντία δὲν ἀποκλείουσιν ἀπολύτως ἄλληλα, ἄλλα, καίπερ ἐτερα δητα, ἔχουσι σχέσιν στενὴν πρὸς ἄλληλα, ὡς διαφοραὶ μιᾶς ἐνότητος, ἐνὸς δητος. Καὶ ἵνα νοῶμεν αὐτά, πρέπει πρὸ πάντων νὰ προσέχωμεν εἰς τὰς σχέσεις αὐτῶν. Ὁ χωρισμός, ἢ ἀνάλυσις εἶναι βεβαίως ἀναγκαία, ἀλλ' ὡς μέσον μόνον, ἐνῷ δ. κύριος σκοπὸς εἶναι ἢ ὑπαρξίεις καὶ κατανόησις τοῦ ὅλου, τῆς ζώσης ἐνότητος. "Οταν δὲ δ. ἀφαιρετικὸς νοῦς, ἢ κατὰ Πλάτωνα διάνοια, ἢς ἢ φύσις εἶναι νὰ διακρίνῃ καὶ νὰ χωρίζῃ, διδάσκῃ δτι δ. θεμελιώδης νόμος τῆς νοήσεως, τὸ ὑπέρτατον κριτήριον τῆς ἀληθείας εἶναι δ. νόμος τῆς ταυτότητος καὶ δ. τῆς ἀντιφάσεως, δτι λ. χ. τὸ δένδρον εἶναι τὸ δένδρον καὶ δ. ἥλιος εἶναι δ. ἥλιος, δὲν βλέπει δτι τοιαῦται προτάσεις

οὐδὲν λέγουσιν ἢ λέγουσιν δτι τὸ δένδρον εἶναι δένδρον καὶ οὐχὶ ἥλιος, τ. ἔ. μετὰ τῆς ταυτότητος νοεῖται καὶ ἡ διαφορά, διότι αὗται είναι ἀχώριστοι καὶ ἑκατέρα δέδοται ἐν τῇ ἑτέρᾳ καὶ διὰ τῆς ἑτέρας. Παρὰ τὸν νόμον λοιπὸν τῆς ταυτότητος ἢ τῆς διακρίσεως ὑπάρχει ὁ νόμος τῆς ἀντιφάσεως ἢ τῆς σχέσεως, νόμος καθολικὸς καὶ ἀναγκαῖος. Διότι πᾶσα ὕπαρξις είναι φανέρωσις σχέσεων καὶ πᾶσα γνῶσις είναι κατανόησις σχέσεων. Οὐδέν, λέγει ὁ Ἐγελος, ὁ εἰς τελειότητα προαγαγὸν τὴν Πλατωνικὴν διαλεκτικήν, οὐδὲν ὑπάρχει ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἐν τοῖς οὐρανοῖς μὴ ὑποκείμενον εἰς τὸν νόμον τῆς ἀντιθέσεως ἢ τῆς ἀντιφάσεως. (*Λογική*. ‘Η ἐπιστήμη τῆς οὐσίας). Δὲν ἀρνεῖται οὖτος τὸν νόμον τῆς ταυτότητος, ἀλλὰ μόνον τὸ ἀπόλυτον κῦρος αὐτοῦ. Ἐάν, τῷ ὅντι, πρᾶγμά τι ἀπομονώσωμεν ἐντελῶς ἀπὸ τῶν ἄλλων, πᾶσαν ἀποκόπτοντες σχέσιν αὐτοῦ, θὰ μείνῃ μόνον κενόν τι καὶ ὅλως ἀδιανόητον. Μετὰ τῆς σχέσεως ἀπεκόψαμεν αὐτὴν τὴν διάκρισιν, ήτις προϋποθέτει τὴν σχέσιν. Πᾶν πεπερασμένον πρᾶγμα, λέγουσιν, είναι αὐτὸ καὶ οὐχὶ ἄλλο. Ναί, ἀλλὰ δι’ αὐτὸ τοῦτο δτι είναι πεπερασμένον, ἔχει οὐσιώδη σχέσιν πρὸς τὸ περιορίζον αὐτὸ καὶ οὕτω περιέχει τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναιρέσεώς του, είναι ἄρα ἀντιφατικὴ ὕπαρξις, είναι καὶ δὲν είναι. Ωσαύτως πᾶσα ψυχικὴ ἔννοια, λέγουσιν, ἀποκλείει πᾶσαν ἄλλην καὶ μάλιστα τὴν ἐναντίαν αὐτῆς. Ναί, ἀλλὰ δι’ αὐτὸ τοῦτο, δτι είναι ψυχική, ἔχει οὐσιώδη σχέσιν πρὸς τὴν ἀρνητικὴν αὐτῆς καὶ δὲν δύναται νὰ χωρισθῇ ἀπὸ αὐτῆς χωρὶς νὰ ἀποβάλῃ τὴν σημασίαν αὐτῆς. Ἐὰν ἀτενίσωμεν αὐτὴν μόνην, ἀποκλείοντες τὴν ἀρνητικὴν αὐτῆς, παραχρῆμα ἀφανίζεται. Διότι δτι ποιεῖ αὐτὴν νὰ είναι αὐτή, ἔλεις λ.χ. ἡ φῶς, είναι ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὸ ἄλλο, δπερ δὲν είναι αὐτή, πρὸς τὴν ἀπωσιν ἢ τὸ σκότος.. Διὰ τοῦτο τὰ ἐναντία τότε μόνον διακρίνονται, δταν συσχετίζονται, καὶ ἡ πρὸς τὰ ἐναντία σχέσις νοητοῦ τινος μόνη αὐτῇ διατηρεῖται, δταν ἀριθῶσι πάντες οἱ ἔξωτεροι συνειδοὶ αὐτοῦ, μόνη αὐτῇ είναι δ πρῶτος δεσμὸς δ συνδέων αὐτὸ οὐσιωδῶς πρὸς τὰ ἄλλα νοητὰ καὶ πρὸς τὸ κέντρον καὶ τὸ ὑποκείμενον τῶν νοητῶν, τὸν Νοῦν».

Ἐν τοῖς προλεγομένοις εἰς τὴν μετάφρασιν του Περὶ ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους ἔξαίρων δ Π. Γρατσιάτος τὴν ἀξίαν τῆς πραγματείας ταύτης, παραθέτει ἀπόφανσιν τοῦ Ἐγέλου, ἐκ τοῦ τρίτου μέρους τῆς

τούτου Ἐγκυροπαιδείας τῶν Φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν, λέγοντος: «Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ πνεύματος μόνα τὰ βιβλία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ Ψυχῆς καὶ περὶ τῶν καταστάσεων αὐτῆς ἔχουσι τὴν μεγίστην σπουδαιότητα, ἡ̄ κάλλιον εἰπεῖν, εἶναι τὰ μόνα, ἀπερ ἔχουσι φιλοσοφικὴν ἀξίαν. Τὸ οὖσιώδες ὑποκείμενον τῆς φιλοσοφίας τοῦ πνεύματος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλο παρὰ γὰρ ἐπαναγάγῃ τὴν ἐπιστήμην ταύτην ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς καθαρᾶς λογικῆς νοήσεως καὶ οὕτω νὰ ἐμβαθύνῃ καὶ αὐθις εἰς τὸν ἐνδόμυχον νοῦν τῶν συγγραμμάτων τούτων τοῦ Ἀριστοτέλους». Καὶ ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ ἔργου τούτου ἀφθονοῦσιν αἱ διασαφητικαὶ ὑποσημειώσεις τοῦ μεταφραστοῦ, ὃν πολλὰς ἀντλεῖ ἀπὸ τοῦ Ἐγέλου. «Οὐα λ. χ. ὅσα διεξοδικῶς ὑποσημειοῦται (ἐν σελ. 97) περὶ τῆς πολλάκις παρανοηθείσης παρομοιώσεως τοῦ Ἀριστοτέλους λέγοντος, διτὶ ἡ̄ μὲν αἴσθησις δέχεται τὰ αἴσθητὰ εἴδη ἀνευ τῆς ὕλης, ὃς δὲ κηρὸς δέχεται τὸ σημεῖον τοῦ δακτυλίου ἀνευ τοῦ σιδήρου καὶ τοῦ χαλκοῦ, λαμβάνει δὲ τὸν χρυσοῦν ἡ̄ χαλκοῦν τύπον, ἀλλ’ οὐχὶ ὃς χρυσὸν ἡ̄ χαλκόν.¹

Κατὰ τὸ 1915 ἔξεδόθη ὑπὸ τοῦ Π. Γρατσιάτου μετάφρασις τῆς Λογικῆς τοῦ Ἐγέλου, οὐχὶ τῆς τριτόμου μεγάλης, ἀλλὰ τῆς συντομωτέρας, τῆς ἐν τῇ Ἐγκυροπαιδείᾳ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν περιεχομένης. Ἀλλ’ ὁ μεταφραστὴς πρὸς μείζονα κατανόησιν τοῦ κειμένου περιέλαβε καὶ τὰ ὑπὸ αὐτοῦ τοῦ Ἐγέλου πρὸς διευκρίνησιν προστεθέντα σχόλια (*Zusätzte*) καὶ ἴδιας δὲ ἐαυτοῦ ὑποσημειώσεις, διποὺ ἐνόμισεν ἐπάναγκες, καὶ χωρία δλα ἐκ τῆς τριτόμου Λογικῆς ἐπιπροσέθηκεν. Τῆς μεταφράσεως προτάσσεται πρόλογος, ἐν ᾧ πρὸς ἀποσάφησιν τῆς ἐγελικῆς Λογικῆς ποιεῖται ὁ Π. Γρατσιάτος δὲν κριτικὸν ἐλεγχον τῆς καὶ παρ’ ἥμιν γνωστῆς εἰδολογικῆς ἡ̄ τυπικῆς Λογικῆς. Διότι ἡ καθ’ Ἐγελον Λογική, ἀποτελοῦσα τὸ πρῶτον μέρος τοῦ τριμεροῦς συστήματος αὐτοῦ, δὲν εἶναι μόνον διδασκαλία τῶν μορφῶν ἡ̄ τύπων τῆς ἡμετέρας νοήσεως, ἀλλὰ καὶ ἐκθεσις τῶν ἐν τῷ βάθει τῆς ὑπάρ-

1) «Καθόλου δὲ περὶ πάσης αἴσθησεως δεῖ λαβεῖν διτὶ ἡ̄ μὲν αἴσθησίς ἔστι τὸ δεκτικὸν τῶν αἴσθητῶν εἰδῶν ἀνευ τῆς ὕλης, οἷον δὲ κηρὸς τοῦ δακτυλίου ἀνευ τοῦ σιδήρου καὶ τοῦ χρυσοῦ δέχεται τὸ σημεῖον, λαμβάνει δὲ τὸ χρυσοῦν ἡ̄ χαλκοῦν σημεῖον, ἀλλ’ οὐχ ἡ̄ χρυσὸς ἡ̄ χαλκός». (Περὶ Ψυχῆς, 424a, 19 κ.ε.).

ξεως ὑπαρχουσῶν αἰωνίων ἴδεων. Τὸν κόσμον δὲν, τὸν τε φυσικὸν καὶ τὸν τοῦ πνεύματος, διέπουσιν ἴδεαι καὶ νόμοι καθολικοί, οὓς ἡ Λογικὴ ἐκθέτει ἐν τῇ καθαρᾷ καὶ ἀφηρημένῃ μορφῇ αὐτῶν, δεικνύουσα τὰς προσαλλήλους σχέσεις των καὶ τὴν ἀπ' ἄλληλων γένεσιν. Παντὸς μὲν ἔργου τοῦ Ἐγέλου ἡ μεθερμηνεία εἶναι δυσχερής, ἀλλὰ μάλιστα πάντων δυσχερής εἶναι ἡ τῆς Λογικῆς. «Ἡ γριφώδης γλῶσσα τοῦ κειμένου, γράφει δὲ ΙΙ. Γρατσιάτος (σελ. 13), παρέχει πολλὰς δυσκολίας εἰς τὸν μεταφραστήν, ἀλλὰ χάριν τῆς πιστότητος ἡκολούθησα πολλαχοῦ τὴν φράσιν τοῦ συγγραφέως». Ἐάν τις δὲ δύμως ἐπιχειρήσῃ νάντιπαραβάλῃ τὴν μετάφρασιν πρὸς τὸ ἀδρὸν νοημάτων καὶ ὑπόπυκνον πρωτότυπον, θὰ δύμολογήσῃ ἀνενδοιάστως ὅτι ἡ μετὰ πολλῆς ἀκριβείας ἐκπεπονημένη μετάφρασις εἶναι ἔξαιρετος tour de force, οὐχὶ ἔργον κηροχυτηθὲν ἐκ τοῦ παραχρῆμα, ἀλλὰ λαμπρὸν ἀγώνισμα τῆς ἀριστοπόνου χειρὸς καὶ τελευταῖον ἐπιγέννημα τῶν ἐνδελεχῶν μελετῶν τοῦ προώρως ἐκλιπόντος "Ελληνος ἔγελιανοῦ.